

о. СЕМЕН ГАЮК

СВЯТИЙ ФЕОДОСІЙ УГЛИЦЬКИЙ,
АРХІЄПИСКОП ЧЕРНІГІВСЬКИЙ
НА ТЛІ СВОЄЇ ДОБИ

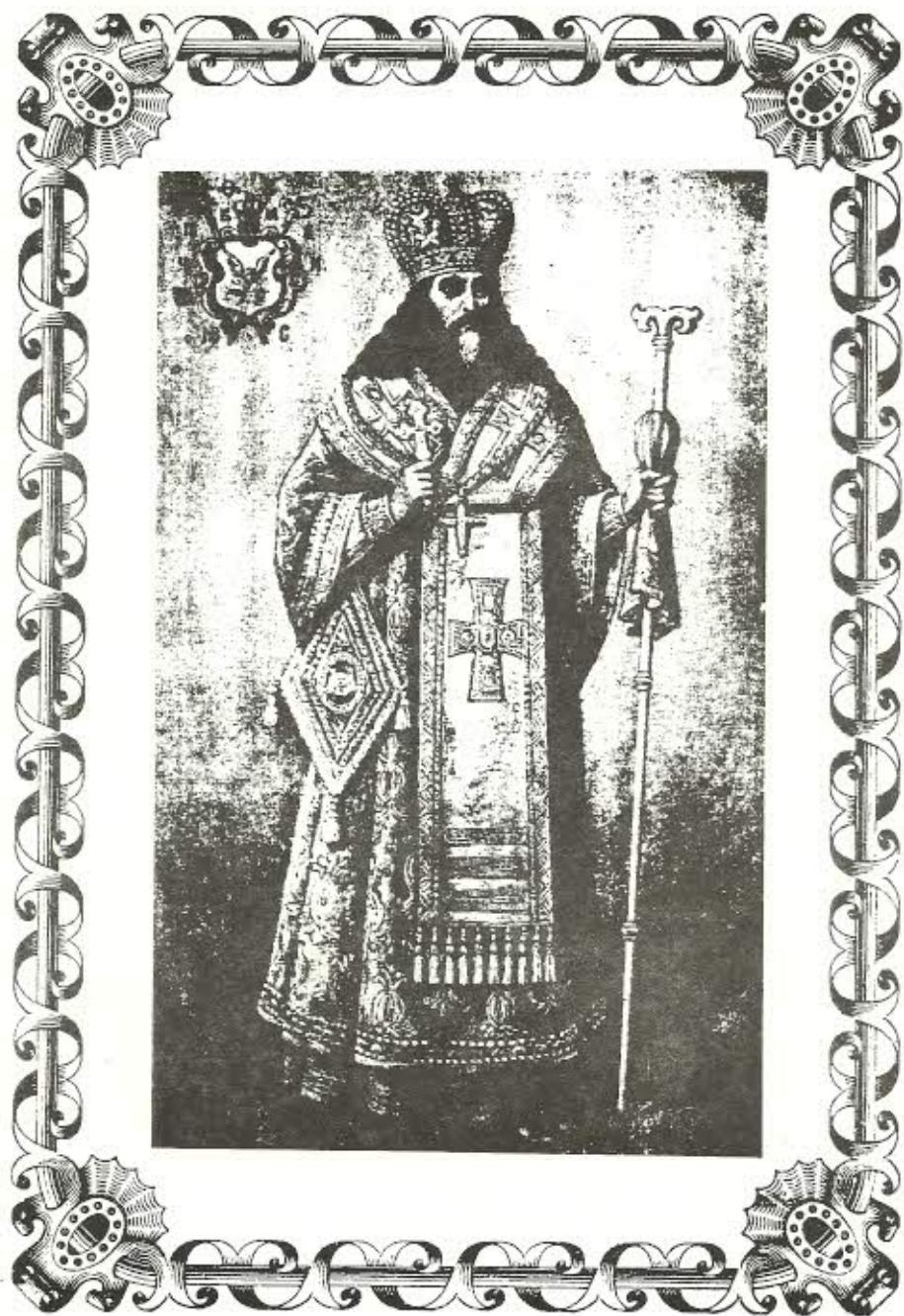
Бавнд Брук, Н.-Дж.— 1987

о. СЕМЕН ГАЮК

СВЯТИЙ ФЕОДОСІЙ УГЛИЦЬКИЙ,
АРХІЄПИСКОП ЧЕРНІГІВСЬКИЙ
НА ТЛІ СВОЄЇ ДОБИ

Бавнд Брук, Н.-Дж.— 1987

ІХ МИЛОСТІ,
БЛАЖЕННІШОМУ МИТРОПОЛИТУ
МСТИСЛАВУ,
НЕВТОМНОМУ БУДІВНИЧОМУ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ,
В 45-ТУ РІЧНИЦЮ
АРХІЄРЕЙСЬКОЇ ХІРОТОНІЇ,
НА ЗНАК ГЛИБОКОЇ ПОШАНИ,
ПРИСВЯЧУЄ —
АВТОР.

Св. Феодосій Углицький.

I.

5-го лютого 1986 року сповнилося 290 років з дня блаженного упокоєння Святого Феодосія Углицького, архієпископа Чернігівського, життя й діяльність якого проходили в одну з найбільш бурхливих епох буття Українського народу¹.

Помимо того, що св. Феодосій жив відносно не так давно від наших днів, а особливо від днів всенародного його прославлення, коли то винятково посиленім було наукове дослідництво про нього, все ж докладних відомостей з його життя наша історія не зберегла². А все те, що дійшло до нас, зображує духову велич цього справжнього служителя Христової Церкви, як ідеального ченця, ревного пастиря та доброго сина своєї Батьківщини.

Біографи св. Феодосія стверджують, що народився він приблизно біля 1630 року. Місце народження його невідоме і про це існує багато всіляких припущень. Однак за найбільш вірогідну треба вважати авторитетну думку церковного історика архієп. Філарета Гумілевського, що був архієпископом Чернігівським в роках від 1859 до 1866. Маючи свободний доступ до церковних архівів Чернігова і Києва, він довів, що св. Феодосій походив з Правобережної України, що в той час була під пануванням Польщі. З архієп. Філаретом Гумілевським однозгідним є й інший дослідник та біограф св. Феодосія — О. Ханенко, громадський діяч Чернігівщини та збирач української старовини³.

Ствердження походження св. Феодосія з підпольської України, в якій з 1596 року почалося узаконене актом Берестейської унії переслідування православних польською владою та католицьким духовенством, дає можливість краще зрозуміти його діяльність для добра Православної Церкви та його нехіть до залежності від Польщі.

Будучи сином православного священика, св. Феодосій з юних років виховувався в релігійно-патріотичному дусі. Увесь уклад життя в такій священичій родині був узгіднений з вченням та настановами Церкви. На вироблення його характеру та православного і національного світогляду не малий вплив мала невідрядна дійсність — всі ті знущання та постійні утишки, які переживав рідний йому народ, а особливо православне духовенство під чужим польським пануванням. Насилля поляків примусили українське козацтво та свободолюбивих людей взятися за зброю спочатку під проводом Павлюка в 1637 році, а потім Остряниці в 1638 році і виступити проти своїх гнобителів⁴.

Повстання ці були здавлені переважаючою силою, а провідники цих повстань були закатовані в страшних муках. Польські переслідування не обмежувалися лише щодо учасників повстань, але застосовувались майже без винятку до всього православного населення, яке, не зважаючи на його цілковите зубожіння, поляки грабували з усього, що тільки мало яку-небудь вартість. Одночасно з грабунком українського населення грабовано і його святыні, що їх, для більшої зневаги, віддавалося в аренду жидам, які в догоду ненаситним польським панам дорешти використовували і обирали зубожілу і злякану православну людність⁵.

Звичайно, ці тяжкі гоніння на Православну віру, які доконувала польська влада на Україні з одночасним протегуванням унії, дуже сприяли поширенню унії до якої пристало багато слабодухів та тих, що намагалися врятувати своє життя й свої убогі пожитки. Але переважаюча більшість православних мужнью зносила ці переслідування, міцно трималася своєї пробатьківської віри та з оправданою ненавистю відносилася до Польщі, до католицтва і унії, та взагалі до немудрої польської церковної політики.

Народ в своїй масі твердо тримав заповіти своїх батьків та оберігав їх як вічну і невісому цінність, в протилежність до легкодушності православної шляхти, що численно переходила на католицтво та цілковито зривала зі своєю народністю⁶.

II.

Приблизно в цьому часі^{*}, батько св. Феодосія, священик Микита Углицький, бажаючи дати своєму синові належну освіту, вписує його в славну вже тоді Києво-Братську Колегію, що знаходилася при стародавньому монастирі в м. Києві і була однією з найкращих шкіл на Україні⁷. Своє найменування колегію вона одержала щойно в 1632 р., коли то об'єднана була з Лаврською Могилянською школою. За часів митрополита Петра Могили ця об'єднана Києво-Братська Колегія в науковому відношенні була поставлена на таку вищочину, що не поступалася перед найкращими тогочасними польсько-католицькими колегіями.

Прийнявши Києво-Братську Колегію під свою охорону, м. Петро Могила переставив навчання в ній з грецько-візантійського на західно-латинський зразок, з повним збереженням православної духовості⁸. Як відомо, з цієї високої школи вийшла ціла плеяда високоосвічених людей, щиро відданих Православній Церкві, що своїм знанням гідно прислужилися не тільки своїй батьківщині — Україні, але й далеко відсталій під оглядом освітнім і сусідній Московщині.

Після смерті м. Петра Могили в 1647 році для Києво-Братської Колегії надійшли часи, якщо не повної руїни, то великого занепаду

* За припущенням архієп. Гумилевського, це було в кінці сорокових років 17 століття, стор. 56.

внаслідок зміцнення влади Польщі та польсько-католицьких впливів в Україні, а особливо в самому Києві. Від'ємно впливали на послаблення Києво-Братської Колегії часті повстання проти гнобителів, в яких активну участь приймала українська молодь, яка в мирні часи повинна була б заповнювати викладові залі своєї школи. Багато молоді залишило навчання та включилося в боротьбу з фанатичним ворогом в часі всенародного зреву під проводом славного гетьмана Богдана Хмельницького, що в першій фазі тієї боротьби закінчив її вигідною для України Зборівською угодою в серпні місяці 1649 року. Як відомо, поляки не додержали Зборівської угоди і Хмельницькому вдруге довелося взятися за зброю. Однаке ця друга фаза боротьби була для Хмельницького менш щасливою. Після трагічної битви під Берестечком і невигідного миру в Білій Церкві — Україна опинилася майже в тому самому положенні, в тих самих умовах, що була й перед всенародним повстанням^{9—10}.

Такий стан був несприятливим для праці в Києво-Братській Колегії, на яку кілька разів нападали поляки, і грабували та нищили. Ці напади і грабунки призвели до повного припинення навчання на кілька років. Особливо тяжким був напад поляків в 1651 р. під командуванням литовського гетьмана Яна Радзивіла, що зруйнував Києво-Поділ, притім і Києво-Братську Колегію¹¹.

Дослідники життя св. Феодосія Углицького (Ханенко, Прот. Платонов та ін.) ствердили, що св. Феодосій навчався в Києво-Братській Колегії не менше десяти років, тобто до року 1651, коли то вона була зруйнована поляками. Св. Феодосій виніс звідти не тільки ґрунтovne знання, але й тверде християнсько-моральне виховання. Філософічні розважання, систематичні духовні медітації, читання св. Письма, вивчення обов'язкових загальноосвітніх дисциплін, добре вивчення латинської мови, що в ті часи була справжнім ключем до тогочасних скарбів науки, вивчення партесного співу, а, особливо спільні молитви зі своїми наставниками й товаришами — все це благодійно впливало на духовне зростання та на вироблення світогляду св. Феодосія. Його вчителями були такі світочі науки як Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Єпифаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Феодосій Сафонович, Феодосій Баєвський, Мелетій Дзік та ін. Та й серед товаришів св. Феодосія були видатні постаті: Іоанікій Голятовський, Антоній Радивіловський, Варлаам Ясинський та інші, що з бігом часу закріпили за собою місце в духовному письменстві та в історії Церкви¹².

За свідченням історика Київської Духовної Академії Н. Петрова, деякі вихованці Києво-Братської Колегії після припинення на кілька років в ній навчання, намагались дістатись в заграницяні школи. Серед тих, що виїхали на nauку в заграницяні школи, за припущенням проф. Н. Петрова був і Феодосій Углицький зі своїм шкільним товаришем Варлаамом Ясинським¹³. Але на це припущення проф. Н. Петрова нема підтвердження в актах, що були по-

в'язані з життям та діяльністю св. Феодосія. Не виключеним є, що св. Феодосій, не встигши закінчити Києво-Братську Колегію, подався разом з патріотичною молоддю до казацького війська, що в ті часи провадило тяжку війну з Польщею.

Саме цим можна пояснити, що в життеписі св. Феодосія багато недомовленостей. Не знаємо ані докладного року його народження, ані місця народження, ані його мирського імені і, навіть, імена його батьків ерея Никити і Марії, взяті на згад з поминальної граматки, тому що ці імена в грамотці св. Феодосія записані першими.

Ще в Колегії св. Феодосій звернув на себе прихильну увагу свого учителя Лазаря Барановича, який добачав в своєму учневі майбутнє світило Церкви Христової.

Прийнявши чернецтво при кінці п'ятидесятих років 17 століття св. Феодосій Углицький почав провадити дуже суворе подвіжницьке життя. Його діяльність припала у часах, коли Україна знаходилася в постійній внутрішній боротьбі, що особливо разгорілася внаслідок з'єднання з Московською державою за гетьмана Богдана Хмельницького¹⁴. Тяжким було положення українського народу під Польщею, але й нова залежність від Москви не віщувала добра. І хоч «союз з Московщиною, як каже проф. Ів. Крип'якевич, виходив із тверезих і реальних міркувань української політики», проте широкі маси українського народу були рішуче проти цього неприродного союзу¹⁵. Провадилась боротьба і ця боротьба тривала й після смерті Хмельницького, бо вже його наступники Юрій Хмельницький, Виговський, а пізніше, навіть Брюховецький та Многогрішний, намагалися уневажнити Переяславську угоду, щоб вийти з підлегlostі Москви.

Тоді Україна переживала тяжке випробування, бо не тільки намагалася визволитися з-під чужого панування, але й страждала від постійної внутрішньої боротьби різних угруповань, що до решти розхитували ослаблену державність.

За гетьманство й інші вищі становища почалася відверта боротьба. Витончені інтриги досягли свого апогея. Без них, як правило, не відбувалося ані одне обрання гетьмана. Усе це було вигідне нашим ворогам полякам і москалям, які всіми доступними для них засобами намагалися підсилити цю внутрішню незгідливість, що врешті причинилося до поділу України на Правобережну і Лівобережну.

В Правобережній Україні не вгавала боротьба не тільки за владу, але й з польською експансією. Щоб оборонитися перед поляками в Правобережній Україні військова старшина не раз зверталася за допомогою турків або татар, які замість сподіваної допомоги руйнували і без того вже тяжко знесилену і знищенну землю.

В Лівобережній Україні, після виборання на гетьманство за допомогою Москви Івана Брюховецького, що був у всьому послушний своїм протекторам, боротьба на деякий час припинилася, але не

надовго, бо як тільки Брюховецький дозволив московським воєводам збирати з народа данину у царську казну, то одразу почалася боротьба з цими воєводами, а заразом і з Брюховецьким¹⁶.

Не вгавала в Лівобережній Україні також ще й інша боротьба між вищим й нижчим суспільством, тобто між козацькою старшиною й широкими масами народу. В той час як народні маси не противилися московським порядкам і навіть були лояльні московським воєводам, козацька старшина, навпаки, противилася новим московським порядкам, вбачаючи в них цілковите підоптання своїх давніх прав і вольностей.

Такий само процес відбувався й серед духовенства. Серед нижчого духовенства було багато прихильників Москви, що сповідались від неї прав та привілеїв, натомість вище українське духовенство було ворожим Москві, боячись підпасти в залежність Московському патріярхові. Національна свідомість серед вищого духовенства та краще знання свого минулого спонукало вище українське духовенство ставитись явно вороже не тільки до наслання московських воєвод, але й до Московщини взагалі. На цю ворожість впливало відмінність в звичаях, культурі, а особливо свідомість більшої своєї освіченості в порівнянні з освіченістю Московського духовенства. Цілком зрозуміло, що при такому наставленні вищого українського духовенства не було в нього бажання змінити свою чисто номінальну залежність Константинопольському патріярхові на фактичну залежність патріярхові Московському. Але процес в напрямку зміни юрисдикції не вгавав і послідовно діяв на користь Москви.

В гонитві за царськими милостями, з України постійно їхали представники від української старшини і від українського духовенства, що, запобігаючи ласки у московської влади, запевняли у своїй повній відданості цареві, а своїх конкурентів і супротивників намагались обмовити та очорнити.

Цей період взаємовідносин України з Московчиною не без оправданої іронії характеризує російський історик Солов'йов такими словами: «Віроломство й клятвопреступництво досягли таких широких розмірів, що нікому не можна було вірити».

Хутко в Москві виробилось поняття про Малоросію, як крайні зрад, в яку можна входити не інакше, як тільки з великою обережністю, про що говорили майже кожному москвинові самі ж таки малороси». (С. Солов'єв. Істория России, т. 12, стор. 17).

Російський історик, звичайно, промовчує, що й Москва у своїй віроломності та клятвопорушництві завжди далеко випереджала усіх своїх контрагентів.

Словом, сумним фактом в історії залишилася внутрішня боротьба суспільних верств на Україні і навіть боротьба серед українського духовенства. Само собою зрозуміло, що ця боротьба сильно підкопувала авторитет гетьманської влади, що вже на той час була

до краю захитана і вже не була спроможною здійснити багато добрих задумів для добра свого народу.

III.

У 1657 році помер митрополит Сильвестр Косів і місцеблюстителем Київської митрополії був призначений Лазар Баранович, який нещодавно, з волі Гетьмана Хмельницького, був висвячений на єпископа та призначений на одну зі старіших кафедр в Чернігові. Йому було доручено завідувати всією митрополією та підготувати вибір нового митрополита. Єпископ Лазар Баранович це доручення виконав і під його наглядом був обраний новий митрополит Діонісій Балабан, який був відомий зі свого ворожого наставлення до Москви. Він не допускав навіть думки, щоб взяти благословення у Московського патріярха, вважаючи такий чисто духовний акт за фактичне визнання зверхності Московського патріярха над Церквою Українською.

Обороняючись перед пресією царських воєвод на Україні, які наполягали на митрополита Діонісія Балабана, що він мусив конче бити чолом патріярху Нікону, митрополит рішуче відповідав: «Від початку св. Хрестення Київські митрополити один за одним приймали благословення від святих Константинопольських патріярхів; а без повеління й благословення св. Константинопольського патріярха від благословення і посвятитися на Київську митрополію від св. Нікона патріярха не відважується, щоб не піднести прокляття з Царгороду на себе й на все малоросійське духовенство»¹⁷.

Через це непохітне наставлення митрополита Діонісія Балабана до Московського патріярха й взагалі до Москви, він не міг довше залишатися на своїй катедрі у Києві, бо тут московські воєводи робили митрополитові всілякі перешкоди. Внаслідок цього митрополит Діонісій змушений був залишити Київ та вийхати до Чигирина до Гетьмана Виговського, політичним ідеалам якого він широко співчував.

I, як відомо, м. Діонісій Балабан вже ніколи не повернувся на свою катедру до Києва й через це Київська митрополія більше року була вільною, аж доки владу над нею у характері місцеблюстителя вдруге не прийняв Лазар Баранович, що був ним аж до року 1661. В згаданому 1661 році права місцеблюстителя митрополичого престолу були передані великому прихильникові Москви єпископу Мстиславсько-Оршанському Мефодію Филимоновичу, який ці функції сповняв понад шість років. Будучи ставленником Москви, Филимонович не мав належного авторитету серед загалу духовенства та вірних і більшість духовенства дивилася на нього лише як на особу, що тільки тимчасово займає митрополичу катедру¹⁸. Отже відсутність сталого митрополита та боротьба за це становище від'ємно впливали на хід церковного життя у цілій митрополії, яка в тих бурхливих часах особливо потребувала мудрого й рішучого керівництва.

Ще в п'ятидесятіх роках 17 століття багато монастирів і церков було зруйновано поляками. Не мало лиха зазнала Церква й від боротьби, яку провадили між собою православні й уніяти. Багато церков і монастирів після повернення їх православним були в цілковитій руїні, відбудова яких потребувала окрім великих засобів, ревних іноків та охочих до праці рук.

Такою в скороченому начерку була та історична доба, в якій довелось жити та розпочати своє пастирське служіння св. Феодосію Углицькому.

IV.

Будучи справжнім іноком та палаючи щирою любов'ю до Церкви, св. Феодосій майже все своє життя присвятив відбудові напівзруйнованих церков та монастирів, перемагаючи безліч труднощів та терплячи навіть від своїх собратів, які свої особисті вигоди ставили значно вище від добра св. Церкви.

Ще у молодості, в студентські роки у Києво-Братській школі, св. Феодосій привернув до себе пильну увагу Лазаря Барановича, що був в той час ректором тієї школи. Вже тоді Лазар Баранович зауважив особливо видатні духовні прикмети молодого спудея Углицького й сказав про нього, що він буде «благороднім Православною Церкви», тобто справжньою її оздoboю та справжньою «овечкою Христового стада»¹⁹.

Вже в часи студій, а може одразу по закінченні їх, як твердить архієп. Філарет Гумілевський, св. Феодосій «залишив красна світу цього й прийняв чернечий постріг» в Київській Лаврі з ім'ям Феодосія Печерського, основоположника чернечого життя в Україні.

I одразу агіограф св. Феодосія Углицького зауважує, що «мирське ім'я його невідоме»²⁰. Треба думати, що це саме ім'я св. Феодосій мав і в світському стані, тільки, можливо, мав іншого небесного покровителя, що з прийняттям ім'я чернецтва було його припурчено небесному заступництву св. Феодосія Печерського бо ж, справді, годі припустити, щоб не було відоме ім'я учня Києво-Братської школи.

Високі християнські чесноти св. Феодосія зауважив також і митрополит Діонісій Балабан, який поставив його архідияконом Києво-Софіївського собору. Не зважаючи на свою високу освіту, св. Феодосій ревно виконував своє служіння у відносно скромному архідияконському сані, виявляючи тим самим своє надзвичайне смирення — цю найпершу чесноту справжніх монахів. Однак горяче бажання спокійного молитовного подвигу, примушують його залишити галасливий Ків та відійти до невеликого Крупницького св. Миколаївського монастиря поблизу Батурина. Цей монастир здавен славився суворістю чернечого життя і тому св. Феодосій, шукаючи посиленого подвигу, скерував свої стопи саме до цієї обителі.

Крупницький монастир в часах св. Феодосія був в напівзруйнованому стані,— після нападу на нього поляків та захоплення його польськими єзуїтами та домініканцями. Вже як ієромонах св. Феодосій доклав своїх сил для його відбудови, що й стало початком його славної діяльності.

Після успішної відбудови Крупницького монастиря св. Феодосій був призначений на ігumenство до Корсунського монастиря, що знаходився на одному з островів річки Росі в Каневському повіті. Тому що цей монастир був в задовільному стані, діяльність св. Феодосія, як ігумена, була скерована на подвики благочестя та на внутрішне самоудосконалення своє й підлеглої йому монастирської братії. Між іншим, в цьому монастирі перебував в стані спопчинку митрополит Діонісій Балабан, який з мотивів чисто політичних та своєї нехіті до Москви не хотів і не міг вертатися на свою катедру до Києва, де вже загосподарилися Московські воєводи.

За ігуменства св. Феодосія Углицького в цьому монастирі уповноважився митрополит Діонісій Балабан дня 10 травня 1663 року. Духовенство Правобережної України, що була тоді під владою Польщі, зібравшись в Корсунському монастирі, майже одноголосно вибрали на Київську митрополичу катедру єпископа Йосифа Нелюбовича-Тульського. Цей новообраний митрополит був щиро відданий св. Православній Вірі, але політичні погляди його розминалися з поглядами архієп. Лазаря Барановича, що мав особливо великий вплив на церковне життя в Україні.

«Вихований в шляхетських польських традиціях, Баранович, як говорить м. Іларіон Огієнко, переніс їх і до своїх відносин з Москвою. Хитрий з природи, Баранович усе життя крутив у Москві, але так дволично, що там напочатку ніяк не могли розгадати поступовань впливового ієрарха. У всякому разі, Баранович першим з впливового українського духовенства подався до Москви, бажаючи одержати звідси багатій й великий милості»²¹.

Тому св. Феодосій, бажаючи зберегти повну однодумність в питаннях організації як церковного, так навіть і державного життя в Україні зі своїм учителем архієпископом Лазарем Барановичем, не кладе свого підпису на акті вибору митрополитом Йосипа Нелюбовича-Тукальського.

Справа з обранням митрополита у той час стала дуже скомплікованою, бо на Правобережжі вибрано аж двох митрополітів — єпископа Йосифа Нелюбовича-Тукальського й єпископа Антонія Вінницького, яких польський король обох одразу затвердив, знаючи, що серед православних це викличе тільки боротьбу і неспокій. Саме в тому часі місцевістителем Київського митрополичого престолу був єпископ Мефодій Філімонович, який також, з явною допомогою Москви, домагався цього становища. Таким чином, на зверхність в Українській Церкві було аж три претенденти, які з допомогою сторонніх чинників, вели між собою запеклу бо-

ротьбу. То ж і не дивно, що Православна Церква була тоді в справжній руїні.

V.

Існує неоправдана думка, що світські й духовні діячі, які в своїй тяжкій боротьбі з Польщею, в силу обставин примушенні були орієнтуватися на Москву були московофілами з внутрішнього переконання. До них в першу чергу зачислювали такого світоча православія, яким був архієпископ Лазар Барапович і, звичайно, всіх, хто співпрацював з ним, і в тому числі св. Феодосія Углицького. Такий погляд є докорінно неправильний, бо це не було московофільство, що виникало з чисто ідейних переконань, а це було московофільство суто політичного характеру, більше того — чисто прагматичного, що поставало внаслідок нерівної і затяжної боротьби з Польщею.

Скорі св. Феодосія було переведено на становище настоятеля одного з кращих монастирів України — Києво-Видубецького монастиря, що також був сильно знищений і пограбований поляками і католиками. Після того, як цей монастир було відібрано від поляків він був під управлінням ігумена Климентія Старушича, великого прихильника Польщі. Ці його погляди не могли бути до вподоби багатьом чернцям, що до свого постригу самі були учасниками битв з поляками, і яким не залишалось нічого іншого як залишити монастир і польського патріота Старушича. Внаслідок відходу монахів, а через це й внаслідок недостачі робочих рук, будівлі в монастирі залишалися в напівзруйнованому стані, а багато монастирських земель було захоплено сторонніми людьми.

Одергавши в жалюгідному стані Києво-Видубецький монастир, св. Феодосій багато потрудився для приведення його до квітучого стану. Будучи в приязніх відносинах з гетьманом Дорошенком, св. Феодосій виїдав у нього універсал, силою якого всі землі, приналежні монастиреві, закріплювались за ним назавжди та були забезпечені від сторонніх на них посягань. Окрім того, св. Феодосій дістав для монастиря від гетьмана Дорошенка ще кілька великих земельних посілостей, які також були закріплені гетьманським універсалом, що ним визнавалось і право власності монастиря на ці землі й остерігалося суворими карами всіх тих, що наважилися б зробити яку-небудь кривду монастиреві²².

Та св. Феодосій пильно дбав не тільки за матеріальний добробут монастиря, він старанно трудився й над внутрішнім упорядкуванням дорученої йому обителі, а в першу чергу над вдережданням на належній височині духа подвижництва серед монастирської братії, над красою богослужень та над організацією гарного хорового співу, великим знавцем якого він сам був. В праці, молитві, в чернечих подвигах св. Феодосій був винятково невтомним, то ж біля нього зібрається великий гурт духовно наставлених ченців, що шукали високого чернечого подвигу.

Окрім невспинутої праці над піднесенням рівня подвижницького життя, не менше присвячував уваги св. Феодосій і ділам милосердя. Його виняткова співчутливість до потреб ближніх принесла йому велику любов і пошану чернецтва та вірних. Але, як звичайно відиться в цьому грішному світі, у св. Феодосія не бракувало й ворогів, що з почуття заздрості, недостойними доносами московським воєводам намагалися йому пошкодити. Історія зберегла нам один випадок злобної інсінуації, що виникла в зв'язку з боротьбою Мефодія Филимоновича, єпископа Оршанського за Київську митрополію, яка після смерті митрополита Діонісія Балабана довгий час була необсадженою й керувалася тимчасовими місцевістителями. За митрополичу катедру почалася боротьба між Йосифом Нелюбовичем-Тукальським і Мефодієм Филимоновичем – єпископом Мстиславським і Оршанським. Перший з них був послідовним, самостійником і ворогом Москви і Польщі. Він був законно вибраним на становище митрополита Київського духовенством підпольської України, повідомивши про це обрання Константинопольського патріярха, просив про благословення та затвердження. Але, знаючи погляди м. Йосифа Нелюбовича-Тукальського, його вибранню спротивився правобережний гетьман Павло Тетеря разом з поляками, а заодно з ними й московська влада. Та й від патріярха Константинопольського не було своєчасного затвердження, що ускладнювало справу.

Разом зі своїми приятелями й однодумцями архімандритом Гедеоном Хмельницьким та полковником Гр. Гуляницьким, митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський був скопленій поляками та ув'язнений у Магдербурзькій кріпості, де перетерпів жорстокі знущання протягом майже трьох років. Вирвавшись з цієї в'язниці на волю, м. Йосиф Тукальський втік на Україну до Чигирина, де став справжнім дорадником і помічником у всіх починаннях славного гетьмана Петра Дорошенка²³.

З віячності й пошани до свого дорадника, гетьман Петро Дорошенко вислав до Константинопольського патріярха свого особистого посланця Бреславського протопопа Романа Ракушу з проханням затвердити на Київському митрополичому престолі законно вираного м. Йосифа Нелюбовича-Тукальського, що на цей раз і вдалося осягнути. Це сталося в році 1668 і протопопу Ракуші, як здібному і досвідченому дипломатові²⁴ (журнал Ак. Наук у Києві), вдалося тоді дістати від патріярха Мефодія грамоту, якою м. Йосиф Нелюбович-Тукальський був затверджений на Київській митрополій кафедрі з титулом архієпископа й митрополита Київського, Галицького й всієї Русі. «Аще же кто непокорен сий, повеління или слово его дерзнет унижити, єпископ или архімандрит, или всякий священного чина начальник, і підручний таковий да буде свого сана чужд»²⁵.

Таким чином, діставши повне признання своєї юрисдикції на правобережній Україні, м. Йосиф прикладав немало зусиль, щоб цо

свою законну юрисдикцію поширити й на Україну Лівобережну, але цьому, як і раніше, найбільш рішуче спротивилася Москва, що дала відповідні інструкції своїм воєводам, а особливо воєводі Київському. Все це виявляє, що Москва у церковних справах, вже тоді зовсім не рахувалася з благословенням Константинопольського патріарха.

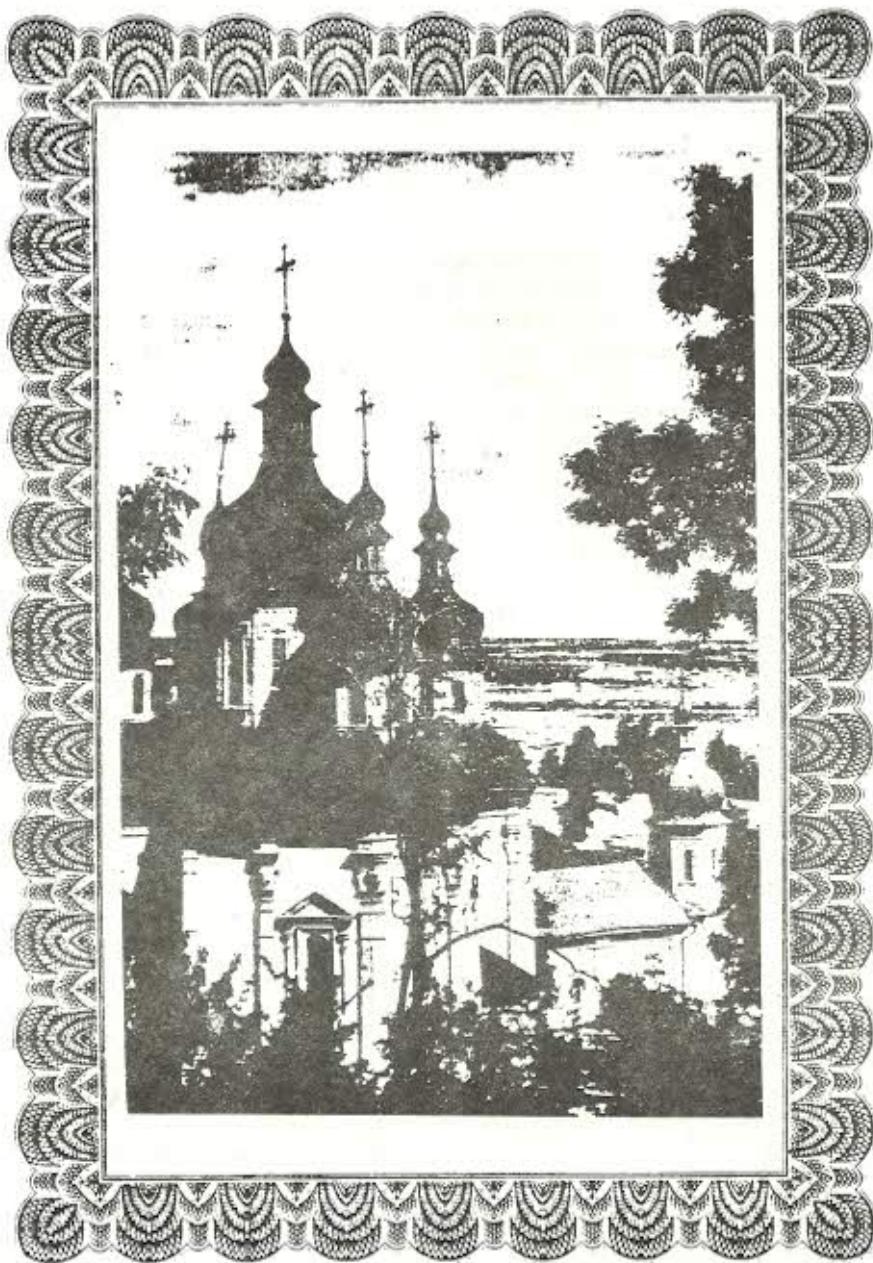
VI.

Вороже наставлення Москви до митрополита Йосифа Нелюбович-Тукальського заохочує до більш пожавленої діяльності іншого претендента на Київську митрополію вже загадуваного єпископа Мefодія Филимоновича, що міг похвалитися дуже добрими зв'язками з Москвою. Він був певний, що Москва призначить його на Київську митрополію, але, всупереч його сподіванням, так не сталося, бо до Москви наспілі повідомлення, що єп. Мефодій є у великих неладах з гетьманом Брюховецьким, в лояльності якого Москва не мала сумніву. То ж у Москві віднеслися до єп. Мефодія не тільки підкреслено байдуже, але навіть з явним застереженням. Повернувшись огірченим з Москви, єп. Мефодій докорінно змінив свою тактику у відношенні до гетьмана Брюховецького, з яким не тільки помирився, але й поріднився, віддавши свою дочку за гетьманового небіжа, а самому гетьманові почав нашптувати, що Москва доконче намірена позбавити його гетьманства.

Щоб запобігти новим доносам до Москви, та щоб запевнити Москву в своїй віданості, єп. Мефодій Филимонович сам написав донесення на всіх настоятелях Київських монастирів, обвинувачуючи їх у зраді царському Величеству, тобто в державній зраді. До числа цих обвинувачених потрапив і св. Феодосій Углицький, якого особливо було обвинувачено за втримання приязніх контактів з ненависним Москвою гетьманом Петром Доропченком, а також і за його зносини з неменше ненависним Москвою митрополитом Йосифом Тукальським, що його всупереч волі Москви св. Феодосій, нібито визнає за единого й дійсного митрополита Київського²⁶.

Після Андрушівського миру в 1667 році, Москва почувала себе вже досить певно на Лівобережжі, і у Києві з невеликою округою, що до нього прилягала, і тому таке донесення єп. Мефодія Филимоновича було потрактовано дуже серйозно. Згідно з московською процесуально-слідчою практикою не тільки обвинувачені, але й обвинувачувач були взяті на суворий допит. Було проведено найдокладніше слідство й треба було мати не аби-яку мужність, витривалість та розум, щоб вийти неушкодженим з цієї грізної небезпеки.

Всім цим настоятелям, а в тому і св. Феодосію, довелося не тільки виправдуватися усно, але й давати письмове пояснення царському боярину і воєводі Київському Шереметьєву, та як найбільш переконливо запевняти в повній лояльності цареві та у ширій прихильності до тієї політики, яку Москва провадила в Україні.

Собор Св. Юрія і трапезна Видубецького монастиря. 1696—1701 рр.

З цієї справи найкраще скористала Москва, яка, після проведення докладного слідства, зробила вид, що цілковито повірила обвинуваченим, звільнила їх від вини і евентуального покарання, а натомість надокучливого й мало їй вже потрібного сп. Мефодія Филимоновича заслано було на все життя за стіни Московського Новоспаського монастиря, де він незабаром і помер.

Вислід слідства був доведений до відома царя Олексія Михайловича, який за порадою того ж воєводи Шереметьєва, вислав всім обвинуваченим свою грамоту, з похвалами за їх відданість Москві та православ'ю. На цю царську грамоту всім виправданим треба було відповісти листом подяки за доставлену для них велику радість та ще раз запевнити в своїй відданості цареві²⁷. Серед підписів виправданих архімандритів і ігуменів був і підпис св. Феодосія. З того часу, після всіх цих вимушених заяв та листів, за св. Феодосієм безпідставно закріпилося його нібито московофільство.

Вдруге св. Феодосію довелося знести багато неприємностей в зв'язку з непорозумінням, що виникло між Києво-Видубецьким монастирем та Києво-Печерською Лаврою із-за монастирських земель, які св. Феодосій вважав правно приналежними до Видубецького монастиря. За це він зазнав багато прикорстей, включно із забороною в священнослуженні, що була наложена на нього архієпископом Лазарем Барановичем. Цю заборону в священнослуженні св. Феодосій сприйняв з найбільшою покорою, хоч при тім виявив і відажне стояння за правду. В кожному разі, ці високі душевні прикмети остаточно прихилили до нього архієпископа Лазаря Барановича, який без вагання вибрав його своїм коадютором на Чернігівську катедру, а через деякий час призначив його й своїм помічником по керуванню Київською митрополією. З певністю можна сказати, що св. Феодосій був не лише номінальним помічником,— він дуже активно допомагав в керуванні всією митрополією, що в ті часи, коли українське духовенство розділилося на прихильників Москви або Константинополя,— було справою не легкою йельми відповідальною²⁸.

VII.

Після смерті митрополита Йосифа Тукальського, який хоч і не був визнаний Москвою, все ж більшістю духовенства й вірних вважався законним митрополитом Київським,— починаються нові інтриги Москви з намаганням перешкодити вільному обранню нового митрополита.

Москва так зручно керувала справами, що Київська митрополія кілька років мусила задовольнятися лише місцевостітелем Київського митрополичного престолу. Одночасно Москва намагалася поширити серед українського духовенства явно антиканоничну думку, що майбутній Київський митрополит на своє поставлення мусить взяти благословення не з Константинополя, а з Москви.

Внаслідок переговорів московського посла Омеляна Українцева з гетьманом Іваном Самойловичем в 1684 році наступила між ними домовленість, що вибір митрополита Київського має відбутися за старим українським звичаєм «вільними голосами по обичному праву», але тільки за дозволом і благословенням патріарха Московського. І хоч процедура вибору митрополита була добре відомою на Україні, як рівно ж було добре відомим, що патріарх Московський ніякої юрисдикції над Київською митрополією ніколи не мав, все ж таки українське духовенство в лиці таких своїх найстарших і найбільш авторитетних ієрархів, як Лазар Баранович, Варлаам Ясинський та інші — висловлюють радість про дозвіл вибрати митрополита для найстарішої руської митрополії, вважаючи самий акт виборів ознакою самостійності Української Церкви. Заохочений такою згідливістю найстарших духівників України, гетьман Самойлович звертається до Москви за докладними вказівками, що мали б бути застосовані при виборі Київського митрополита.

На цей запит Москва поспішила дати вигідну для себе відповідь, в якій між іншим була дуже важлива настанова, щоб у майбутньому «у всіх церковних справах писати тільки до св. патріарха Московського, а до св. патріарха Константинопольського ні про що не писати і не посылати, скарг ніяких до нього не мати, під владою у нього не бути і з його пастви, із-задалекої відлегlosti, цілковито відпасти... і нововибраного митрополита для архипастирського рукоположення відпускати до Москви».

Гетьман Самойлович негайно відписав до Москви, запевняючи, що вибрання митрополита відбудеться без зволікання й що духовенство України не буде противитись підпорядкуванню Московському патріархові, якщо від патріарха Константинопольського буде одержано грамоту з благословенням на вихід Київської митрополії з-під його духовної опіки. В своєму листі до Москви гетьман Самойлович відверто висловлює побоювання, щоб новообраний митрополит і всі учасники обрання, разом з ним, гетьманом, не підпали під патріаршу анатему.

В червні—липні 1685 року відбувся Собор, на якому було вибрано митрополитом єпископа Гедеона, князя Четвертинського, що внаслідок польських утисків (навіть від самого польського короля Яна Собеского, який за відмову прийняти унію погрожував йому вічним ув'язненням в Марієнбурзькій кріпості), змушений був залишити свою кафедру в м. Луцьку і свої родові маєтності та, перемагаючи великі труднощі й небезпеки, перебратися до Києва. «Прибув я сюди тому, оповідав він про це киянам, що від гоніння королівського життя мені не було, все наполягав на мене, щоб я прийняв римську віру, або зробився уніатом»²⁹. Будучи людиною лагідної вдачі, прикрашений ореолею страждань за Православну віру і маючи попертя зі сторони гетьмана Самойловича, з яким

був спорідненим, єпископ Гедеон був вибраний митрополитом Київським.

Будь-що-будь, але обрання митрополита відбувалося під умовою залишення Константинопольського патріарха й підпорядкування Московському, що внесло неспокій, непорозуміння, суперечки і багато з членів Собору, по словам самого гетьмана Самойловича, «обріались аки в разтерзаній ума»³⁰.

З повідомленням про обрання митрополитом Київським Гедеона та з прохання до царів і патріарха Іоакима про затвердження Гедеона на митрополичій катедрі були делеговані до Москви два вицінні ігумені Феодосій Углицький та Єроним Дубина.

Гетьман Самойлович, повідомляючи від себе окремо про це обрання, нагадує і домагається, щоб стародавні права й вольності духовенства Київської митрополії залишились непорушними, щоб Московський патріарх не встравав до суду Київського митрополита, щоб всі звичаї залишили по старині й т. ін.^{31—32}. У Москві ці пункти було прийнято без застережень, до чого не у малій мірі спричинилися вищезгадані обидва ігумені. На цьому, закінчився перший акт приєднання Української Церкви до Московської.

Другим актом треба вважати подорож митрополита Гедеона до Москви в супроводі великого почоту духовних і світських, що нараховував 45 осіб*. Це не були звичайні куртуазійні відвідини голови Московської Церкви, а це була подорож з далекийдучою метою — підпорядкуванням Української Церкви — Церкві Московській, що було завершено актом поставлення митрополита Гедеона патріархом Іоакимом в присутності царів в Московському Успенському Соборі 8 листопада 1685 року та зложення Гедеоном присяги повного послуху «отцюному, великому господину, святійшому кир Іоакиму, патріархові Московському і всея Росії...»^{33—34}.

Здавалося б, що після цих московських вроочистостей, що немало коштували царську казну і гетьманську скарбницю, церковне поєднання Церкви Української з Церквою Московською вже закінчено. Та у дійсності багато українського духовенства не годилося з цим актом поєднання. Навіть сам митрополит Гедеон і гетьман Самойлович та інші церковні і світські діячі вбачали в цьому акті поєднання явне порушення церковних канонів та формальне злегковаження історичної традиції. А це тому, що м. Гедеон був в законній юридичній залежності від патріарха Константинопольського, якому він присягав як законному владиці й отцеві при хіротонії перед обняттям Луцької катедри. Тому було вжито всіляких старань, як з боку Москви, так і з боку самого гетьмана, щоб Константинопольський патріарх законно звільнив митрополита Гедеона від даної ним присяги, а заодно, щоб звільнив і Київську Церкву від своєї залежності³⁵.

* М. Огієнко. Делегація до Москви — 45 осіб; І. Власовський — 32 особи.

Після вжиття дуже енергійних заходів, всілякого роду корупції й нічим неприкритого підкупства, в першу чергу високопоставлених турків та сильної пресії з міркувань чисто політичних зі сторони самого візира, патріарх Діонісій змушений був виріктися своєї чисто номінальної юрисдикції над Православною Церквою в Україні³⁶.

Властво Українська Церква під цією номінальною залежністю від Константинопольського патріярха була фактично автокефальною в повному значенні цього слова. Так сталася втрата незалежності і повного підпорядкування Церкви Київської Московському патріархові в 1686 році, що й треба вважати за третій і остаточний акт поневолення в тих часах Української Церкви Московською.

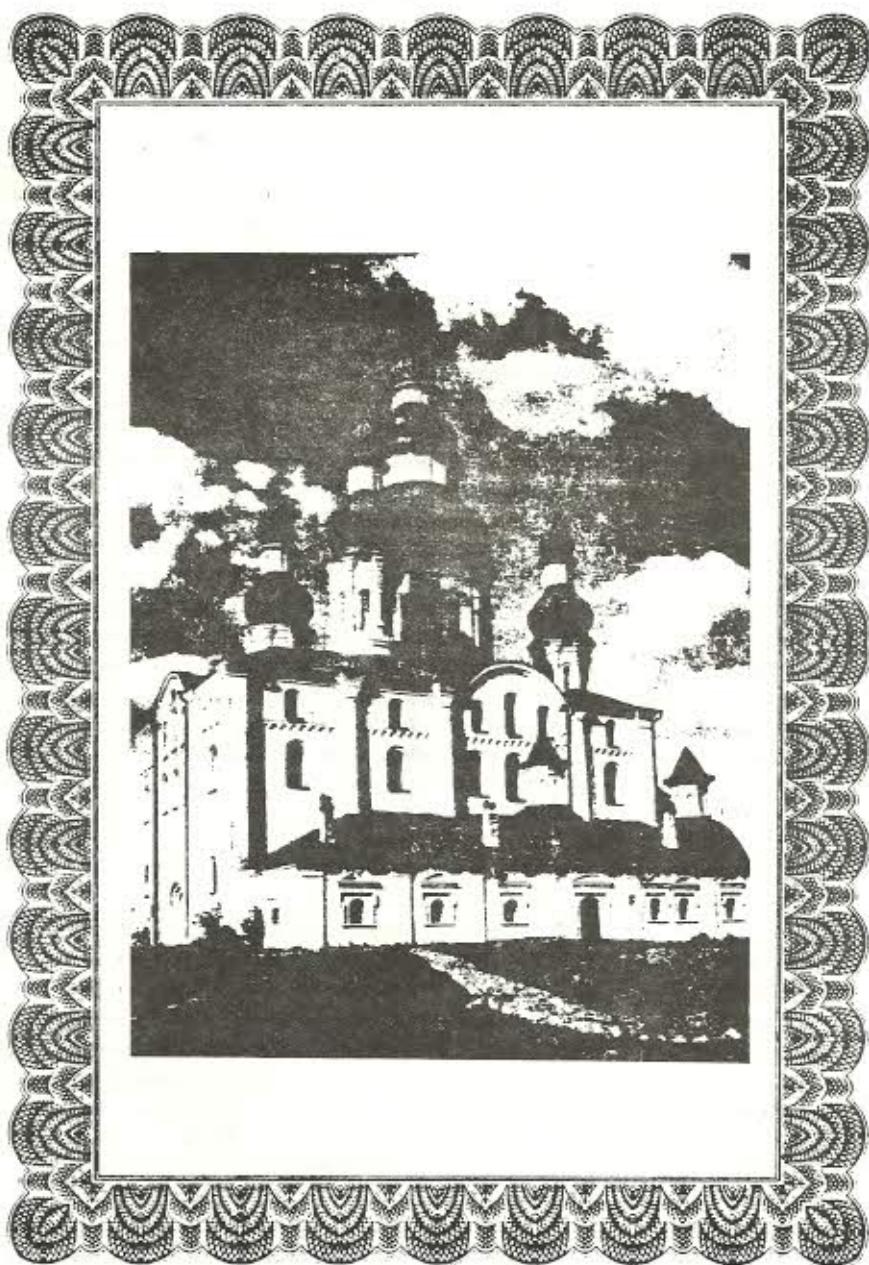
VIII.

В 1688 році св. Феодосія Углицького було призначено настоятелем Єлецького монастиря в м. Чернігові *, після смерті настоятеля цього монастиря відомого проповідника й вченого Іоанікія Голятовського. Призначення це сталося з волі архієпископа Лазаря Барановича, який шанував і любив св. Феодосія за його сувере чернече життя. Діяльність св. Феодосія на новому становищі, так як і в попередньо очолюваних ним монастирях, проходила в безпестанних турботах про розбудову обителі та про належне духовне керівництво підлеглою йому чернечою братією, для якої своїм життям він був найкращим прикладом³⁷.

Єлецький монастир, подібно як і Видубецький, був на деякий час захоплений езуїтами та домініканцями, які, знаючи, що їх перебування буде недовгим, немало спричинилися до його зубожіння та занепаду. Це особливо стосується монастирських земельних маєтностей, які становили головну матеріальну базу існування чернечої братії, та які чужинецькими монахами були безправно роздані різним польським панам і підпанкам чи навіть і декому з козацької старшини.

Св. Феодосій з питомою йому енергією взявся за повернення цих втрачених грунтів. Шукаючи допомоги і попертя в цій справі, св. Феодосій звертається до кіївського полковника Солонинки і, навіть не буз успіху, до гетьмана Мазепи, який хоч і не відзначався прихильністю до чернечого духовенства та до монастирів, але з міркувань державних ставився прихильно до справ церкви, бо, як каже проф. Олександр Оглоблин: «Ідея гармонії Церкви й держави завжди була близька серцеві Мазепи»³⁸. Маючи велику пошану особисто до св. Феодосія, Мазепа не відмовляє своєї допомоги Єлецькому монастирю й гетьманським універсалом з 10 лютого 1689 року передає в його володіння село Мощенку, надавши ще інші дуже вигідні гетьманські привілії.

* В монастирі була чудотворна ікона М. Б. Єлецької. Звідси й назва монастиря.

Собор Єлецького монастиря в Чернігові. Середина XII ст.

Особистий авторитет, подвижницька слава, молитовна наставленість св. Феодосія здобувають йому численних шанувальників, які роблять багаті вклади та записи до півладного йому монастиря на т. зв. вічне поминовення. Ці вклади були не тільки від поблизуких земляків, але й від дальших прихильників Єлецького монастиря та його настоятеля св. Феодосія³⁹.

Поза настоятельськими обов'язками в Єлецькому монастирі, св. Феодосій широко співпрацював зі своїм добродієм архієпископом Лазарем Барановичем та був йому дуже допоміжним в його загально-церковних справах. Це були виняткові часи, коли тяжко складалися відносини Церкви Київської з Церквою Московською й в процесі цього своєрідного, не завжди добровільного, зближення часто доходило до явних конфронтацій та сильного напруження. Навіть дуже гнучкому і передбачливому архієпископу Лазарю Барановичу не завжди було під силу впоратись самому з безупинними зазіханнями на права й відвічні звичаї Церкви Української зі сторони культурно відсталого й постійно недовірливого Московського духовенства, а особливо його духовної зверхності.

Вже з 16 століття до Москви прибувало багато українських вчених для зайняття різних становищ. Вони принесли з собою й деякі обрядові особливості, до яких в Москві ставилися з немалим упередженням, вважаючи їх еретичними. То ж в Москві вже подавно за корінилося переконання, що на Україні православіє ушкоджене внаслідок впливів на нього польського католицтва. Це недовір'я посилила недавня унія, яка, з метою зближення з Римською Церквою, дійсно виводила з ужитку багато природних православних звичаїв і обрядів та впроваджувала на їх місце нові римські практики. Дходили до України й протестантські ідеї, які також впливали на більш свободне пояснення деяких важливих питань віри. Однак чи не найголовнішим джерелом обрядових особливостей в Українській Церкві був таки самостійно створений віруючим народом богатючий релігійно- побутовий матеріал⁴⁰.

У 17 столітті на Україні дійсно існувало багато церковних практик і звичаїв, які були невідомі у Москві. Так, напр., на Україні допускалися практика сповіді по 3—4 особи нараз, або й більше, тільки розрішальна молитва читалась над кожним сповідником зокрема. Під час читання Євангелії люди схиляли свої голови під Євангеліє, а священик до того ще покривав голови єпитрахіллю. Українські архіереї за однією Службою Божою висвячували по кілька дияконів і священиків. Але найбільші суперечності й різні прости Московської ієрархії — викликала існуюча на Україні практика обливання, а не занурювання у воду при св. Хрестенні.

Цей звичай був розповсюджений на Україні, а на Московщині вважався за явну ересь. Більше того, охрещені через обливання вважалися самими справжніми еретиками. Саме з цього приводу українцям, що перебували у Москві, доводилося зносити багато

неприємностей і всіляких переслідувань. Щойно постановою т. зв. Великого Собору в 1667 році було скасовано таке наставлення до о хрещених обливанням⁴¹. Церква Київська різнилася від Московської також своїм співом, особливо співом партесним, як рівно ж внутрішнім та зовнішнім виглядом церков та іконописом. Молебни і акафісти, які на Україні часто відправлялися при криницях та ставках, в Московщині були зовсім невідомі.

Все це свідчить, що в Українській Церкві життя розвивалося вільніше, а духовенство не цуралося свободних запозичень з обрядових звичаїв від своїх західних сусідів. Говорячи про ці запозичення архієп. Філарет Гумілевський стверджує, що, врешті, кожна помістна церква мала свої особливості, як, напр., органи при богослужінні у Церкві Грецькій, а в Російській Церкві широко розповсюджене «двуперстя» при хрестному знамені, подвійне «алилуя», чисто московський звичай — мати в церкві свою власну ікону і тільки перед нею молитися⁴².

Та найбільше хвилювалось московське духовенство тим, що майже всі єпархи Української Церкви мали високу освіту, та ще й часто здобути на Заході, а навіть в римсько-католицьких духовних школах, що, звичайно, не могло залишитися без впливу на їх релігійний світогляд. Цю обставину московські єпархи зручно використовували перед східними патріярхами, виробляючи для українського єпископату опінію прихильників католицтва.

Так їм вдалося переконати прихильного до Київської Церкви єрусалимського патріярха Досифея, який противився підпорядкуванню Церкви Української Церкви Московській, вважаючи це підпорядкування зовсім незгідним з канонами Вселенської Церкви. Але пізніше, внаслідок тиску зі сторони турецьких державних чинників та під впливом постійних інсінуацій з боку московської єпархії на єпархію українську, патріярх Досифей змушеній був змінити свою думку та погодитися з явним насиллям підпорядковання Української Церкви Москви. Немов для заспокоєння власного сумління патріярх Досифей в своїй підтвердженій грамоті на це підпорядкування зі слів своїх московських інформаторів м.і. написав таке: «В той страні, глаголемая козацкая земля, суть ніциї, іже в Римі і Польщі от латинов научені і бяху архимандрити, ігумени і прочитують неподобній мудровання в монастирях і носять єзуїтські ожерелья*. Да будет повілено, даби по смерти предречених архимандритов, ігуменов і священников, уже от сих, іже ходят учиться в папежскія міста, архимандритов, ігуменов і єпископов не поставлять»⁴³.

Ясно, що все вищесказане патріярхом Досифеєм про духовенство Козацької землі могло бути інспіроване тільки Москвою, яка заздалегідь планувала в майбутньому замінити вищі становища в Україні виключно своїми людьми, вільними від будь-яких західних впливів.

* Тобто комірці.

Та чи не найбільшою причиною до антагонізму і суперечок між обома Церквами була відмінність в навчанні й практиці про пресуществлення — переісточення св. Дарів. В Українській Церкві, очевидно не без західного впливу, сприйнялося вчення про те, що переісточення хліба й вина на св. Літургії відбувається під час виголошення священиком слів Спасителя: «прийміть, споживайте, це є Тіло Мое...» «пийте від неї всі, це є Кров Моя...».

Згадана практика була зовсім невідома у Церкві Вселенській, де пресуществлення св. Дарів відбувалося щойно після молитви, в якій священик просить Господа Бога про зіслання Святого Духа на предложені Дари. Однак з бігом часу на Заході поволі закріпилася думка, що пресуществлення св. Дарів відбувається тільки при словах Христових: «прийміть споживайте...» і «пийте з неї всі...».

Ця західна практика у Київській Церкві була угрунтована практиками таких видатних тогочасних богословів, як митрополит Петро Могила, Сильвестр Косів, Лазар Барапович, Іоанікій Голятовський, Інокентій Гізель та інші. І в Москві знали про практику пресуществлення св. Дарів в Українській Церкві, але тому, що вона підлягала патріярху Константинопольському, Москва не відважувалася підносити це питання. Щойно після приєднання України до Московщини, а особливо після підпорядкування Української Церкви Московському патріярхові це питання одразу активізувалося. Московський патріярх Іоаким настирливо почав допитувати українських ієрархів про їх відношення до Флорентійського собору та про їх погляд на властивий момент пресуществлення св. Дарів⁴⁴.

Свої грамоти з явними погрозами Московській патріярх вислав до митрополита Гедеона Четвертинського та архієпископа Лазаря Бараповича, а також і до найвизначнішого представника чернецтва — архімандрита Києво-Печерської Лаври Варлаама Ясинського⁴⁵.

В грамоті на ім'я архієпископа Лазаря Бараповича з 29 березня 1688 року Московський патріярх Іоаким питався: «коя ради вини Флоренській собор бисть и каковимъ обычаемъ начася, и отъ кого и какія въ немъ предложенія биша, и на чемъ совершился, и согласен-ли бисть Св. Восточной Апостольской Церкви и всемъ седьмимъ вселенскимъ соборомъ, и всеми четырмя патріярхами пріять ли есть?». Архієпископ Філарет Гумілевський і Н. Єсипов в своїх практиках приводять вищеприведену цитату з оригінальної грамоти патріярха Іоакима, що до большевицької революції зберігалася в бібліотеці архієрейського дому в Чернігові.

Цікавою була відповідь архієпископа Лазаря Бараповича, який м.і. освідчив, що він: «соборище оное Флоренское отметаетъ, и в единомыслии по преданию святых и богоносныхъ отецъ седми синодами каноны составленные исповедуетъ»⁴⁶.

Св. Феодосій, по однозгідній думці всіх його головніших агіографів: архієп. Філарета Гумілевського, Н. Єсипова, А. Ханенка, прот. Платонова, прот. Стефановського, старанно допомагав архієп. Лазарю Барановичу в укладанні цих відповідей Московському патріярхові.

Митрополит Гедеон, бажаючи цій справі надати більшої поваги, а, можливо, на майбутнє заасекурувати себе від неприємностей зі сторони Москви, скликав київських архімандритів, ігуменів і ієромонахів на поширену нараду, на якій спільно обговорювалась справа патріяршої грамоти про Флорентійський собор. І на цій нараді св. Феодосію, як визначному богослову, довелося прикладти свою руку до відповіді Московському патріархові, «доводне показуючи, що не має бути той собор Флорентійським законним, каноничним собором»⁴⁷. Архімандрит Варлаам Ясинський, будучи хворим, свою відповідь дав з допомогою св. Димитрія Туптала.

Ці відповіді найвидатніших українських ієрархів давалися Московському патріарху з метою послабити чутки про Українську Церкву нібито сповнену ересей та засвідчити відданість перш за все Вселенському Православію. Це необхідно було вчинити, щоб хоч дещо вгамувати Московського патріарха, який вже встиг вислати свого листа до Константинопольського патріарха Діонісія, в якому скаржився на українських ієрархів за їх, мовояв, еретичне вчення про пресуществлення св. Дарів. Цей свій лист Московський патріарх доводив до відома і іншим патріархам та просив їх відписати «соборні сущим в Київі й всім Россам, яко глаголюшії, яко таїнство євхаристії совершається токмо Господнimi словами без призывання Св. Духа через молитву іерееву, суть латини, на вся святая наши отцы, и обличите их, и запретите, и тяжко осудите»⁴⁸.

Намагаючись здискредитувати Українську Церкву в очах Вселенських патріархів Московський патріарх Іоаким, в минулому звичайний царський солдат, не в стані був зрозуміти багатьох явищ історичного минулого, а особливо многовікову боротьбу Української Церкви з агресивним латинством та рясно пролиту кров своїх ісповідників. Він вдруге шле на Україну свої грамоти, в яких категорично домагається висловити погляд про пресуществлення св. Дарів, а водночас думку і про книжку українського вченого Феодосія Сафоновича, в якій викладено вчення про пресуществлення св. Дарів в інтерпретації західного богослів'я.

З цього приводу зав'язалося пожвавлене листування Іоакима з українськими ієрархами. Митрополит Гедеон відповідав без зволікання, а ось з архієп. Лазарем Барановичем не йшло все гладко; він намагався ці клопоти збути мовчанкою. «Архиєпископ Чернигівський отмалчується: он ничтоже писа патріарху»⁴⁹. Тоді патріарх Іоаким, зрозумівши, що українські ієрархи в питанні пресуществлення св. Дарів є прихильниками практики західної, домагається від них точної відповіді та визнання практики Східної Церкви

ви. В противному разі Іоаким погрожує заборонами в священнослуженні.

Відступаючи перед цими погрозами Московського патріарха, що мали особливу вимову при наявності вже тоді на Україні московських воєвод, арх. Баранович змущений був врешті виявити свою згоду з практикою Східної Церкви, запевнивши Іоакима, що він ніколи не противився, а завжди був «послушлив» патріарху⁵⁰.

Довелося тоді написати листа до патріарха й св. Феодосію⁵¹, в якому він говорить про святість цілого євхаристичного канону. «Начинається сія свята тайна словесми Христа Спасителя нашого, совершається же призиванім и нашествіем Духа Його Святого. Се тако исповидую и всім проповідую...»⁵².

X.

Досить затяжний спір, приблизно в тому самому часі, про час пресуществлення св. Дарів ішов і в Москві між монахами Євфимієм і Сильвестром Медведевим. Цей останній боронив думку західних богословів про пресуществлення св. Дарів лише словами Спасителя. Для Медведєва це закінчилось трагічно. Він був засуджений на соборі в Москві, тяжко покараний і страчений на ешафоті⁵³. Про цей спір в Москві та про його вислід знали українські ієархи, які вирішили в цьому спорі поступитися та прийняти офіційну думку Московської Церкви.

Зрештою, ю Московський патріарх побачив, що з цією справою він зайшов дуже далеко і що ціла справа може прибрести характеру офіційного спору в питаннях віри, може затягнутися на роки та принести перемогу українській ієархії.

То ж щоб цю справу дещо злагіднити та найти належний вихід з витвореної ситуації, він запропонував митрополиту Гедеону прислати до Москви для обміну думками: «мужа смиренномудра, преіскрено восточния Церкви сина, відуща ізвістно писання св. отець, а не силогизмами і аргументами токмо упражняючогося»⁵⁴. Це додомагання було виконане ю в Москву до патріарха Іоакима було делеговано св. Димитрія Туптало у той час ігумена Батуринського монастиря, як представника митрополита Гедеона, а разом з ігуменом Тупталом був висланий і архімандрит Феодосій Углицький, як представник архієпископа Лазаря Барановича.

Доручення цієї місії св. Феодосію Углицькому і св. Димитрію Туптало вказує на їх високий авторитет і довір'я ієархів, які уповноважили їх бути виразниками Церкви у важливих питаннях віри. Обидва делегати горяче боронили перед Московським патріархом практику пресуществлення св. Дарів, що вже глибоко була закорінена в Українській Церкві. Патріарх міцно стояв на своєму і місія св. Феодосія ю св. Димитрія залишилася без успіху. Один з сучасних нам авторів ігумен Антоній (тепер архієп. Російської Зарубіжної Церкви) не без огорчення пише: «Видно, даже эти святые не были

тврдь в вопросе о времени пресуществления» (Православный Путь. 1953 р., стор. 12) ⁵⁵.

Справа закінчилася лише тоді, коли митрополит Гедеон і архієпископ Лазар, на якого вже навіть була наложена патріярша заборона, ради спокою в Церкві поступилися своїми переконаннями та погодилися з вченням, що вже не було суперечним вченню Московської Церкви.

XI.

А тим часом св. Феодосій щиро трудився в своїй Єлецькій обителі та постійно допомагав в керуванні Чернігівською єпархією архієп. Лазарю Барановичу, якому вже в той час доходило до 90 року життя.

Відчуваючи старечу неміч, архієпископ Лазар, в порозумінні з гетьманом Іваном Мазепою, в кінці 1691 року вислав св. Феодосія до Москви до новопоставленого патріарха Адріяна з проханням призначити св. Феодосія його помічником на Чернігівську катедру. Прихильно писав патріярху Адріянові про св. Феодосія й гетьман Іван Мазепа, похвалаючи його за подвижницьке життя, високі християнські чесноти та прохаючи «явити ко нему благоусердное и благоутлivoе свое призріння» ⁵⁶.

Патріярх Адріян вволив прохання архієп. Лазаря Барановича та гетьмана Івана Мазепи і в кінці 1691 року затвердив св. Феодосія на становищі помічника правлячого архієпископа Чернігівського.

Авторитет св. Феодосія зростав в очах його пастви та чи не найбільше в очах його найближчого зверхника архієп. Лазаря, який, будучи людиною передбачливою, вирішив справу свого наступництва довести до кінця ще за свого життя. З цією метою архієп. Лазар, вдруге порозумівшись та порадившись з гетьманом Мазепою, скликав в 1692 році спеціальну нараду для обрання наступника на Чернігівську архієпископію. На цю нараду, окрім архієп. Лазаря Барановича та гетьмана Івана Мазепи, прибули представники духовенства, від козацтва та від посполитого народу, і одноголосно вибрали на становище архієпископа Чернігівського — архімандрита Феодосія Углицького — «мужа благочестива, в духовном жительстві извістна и суща им на пользу» ⁵⁷. Ця подія найкраще вказує на те, що на Україні живим був принцип виборності і соборності.

Тому, що Чернігівська архієпископія ще з 1667 року була підпорядкована Московській патріярхії, архімандриту Феодосію на хиротонію довелося їхати до Москви.

Архієпископ Лазар просив патріярха, щоб св. Феодосія одразу піднести і до гідності архієпископа. Це прохання архієп. Лазаря підтримав і гетьман Мазепа. Ale цим проханням патріарх Адріян, який не відзначався ані вченістю, ані знанням церковних канонів, був сильно збентежений і серед керівного московського духовенства постало «сумнініе и разглагольство» та й сам патріярх не хотів спри-

йняти невідомої йому практики, щоб «у єдиній церкві архиєпископського престолу двом женихам бути неліпо есть, и правилами возбранено...»⁵⁸.

Однака після ще окремого клопотання гетьмана Мазепи, патріярх Адріян, відбувши «велике многосочітє» з усіма своїми дорадниками, після докладного розгляду цілої справи та уступаючи проханню хворого архиєпископа Лазаря, вирішив висвятити архімандрита Феодосія Углицького в єпископи з одночасним возведенням в сан архиєпископа. Ця хіротонія відбулася 9 вересня 1692 року в Успенському соборі в Москві. В той само день св. Феодосій Углицький був возведений в сан архиєпископа Чернігівського⁵⁹.

Згідно зі зложеню при хіротонії присягою св. Феодосій був на майбутнє поставлений в повну залежність Московському патріярхові, з виминенням юрисдикції Київського митрополита, та з усіма наслідками від такої чужої залежності. Можливо, якби взаємовідносини архієп. Лазаря Барановича з митрополитом Варлаамом Ясинським були кращими, то хіротонія св. Феодосія Углицького могла б відбутися у Києві без зайвих присяг на вірність Московському патріярху.

Цікаво відмітити, що св. Феодосію нарівні з архієп. Лазарем було надано виняткове, як на той час, право відправляти богослужіння в архієрейському саккосі, в якому тоді відправляв патріарх та митрополити, а всі інші архиєпископи та єпископи відправляли діще у фелонах.

Врешті, по чотирьохмісячному перебуванні в Москві, св. Феодосій, одержавши від патріарха й від царів Івана й Петра Олексієвичів відповідні грамоти для себе та окремі листи до гетьмана Івана Мазепи й до архієп. Лазаря Барановича,— від'їхав на Україну. Звичайно, що найперше він завітав до Батурина, до свого приятеля й протектора гетьмана Івана, якому і передав листи царів та від патріарха. Погостивши деякий час в гетьмана, св. Феодосій від'їхав до Чернігова, до місця свого служіння, де й був радісно зустрінутий архієп. Лазарем Барановичем⁶⁰.

XII.

Після повернення св. Феодосія до Чернігова, життя його мало змінилося. Він і далі перебував в Єлецькому монастирі та виконував настоятельські обов'язки. Водночас він керував і всіми справами єпархії, одержуючи на все згоду та благословення архієп. Лазаря Барановича. Бачачи кипучу діяльність свого коадьютора, архієп. Баранович був дуже вдоволений та своєю радістю ділився в листах з гетьманом Мазепою та патріярхом Адріяном, який відповідаючи архієп. Лазарю завжди передавав свої привітання та благословення й для св. Феодосія, як «мужа добродільного й премудрого».

Іконостас собору Слецького монастиря в Чернігові. 1665—1670 рр.

Мирне співжиття обох архієпископів, їх спільне керування Чернігівською єпархією — корисно впливало на паству і віруючі люди радили, коли бачили їх разом на молитві при престолі.

Та це їх спільне служіння було недовгим, бо 3 вересня 1693 року архієпископ Лазар Баранович спочив в глибокій старості після 36 років архіпастирського служіння.

Після похорону архієп. Лазаря Барановича св. Феодосій поїхав до Батурина до гетьмана Івана Мазепи та щойно після порозуміння з гетьманом вислав патріярху Адріяну повідомлення про смерть архієп. Барановича. Одночасно з цим повідомленням вислав й прохання про затвердження його архієпископом Чернігівської єпархії.

Есипов в своїй праці висловлює припущення, що напевно гетьман Іван Мазепа вислав і від себе окремого листа до патріярха Адріяна з проханням затвердити св. Феодосія на Чернігівській катедрі, до якого, по словам того ж дослідника, гетьман Іван Мазепа дуже й дуже благоволив⁶¹. Патріярх Адріян вволив прохання св. Феодосія та окремою грамотою затвердив його на становищі архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського.

У своїй кипучій архіпастирській діяльності св. Феодосій особливо дбав про зміцнення віри й християнської побожності в дорученій йому паству. Велику увагу приділяв він розбудові та помноженню монастирів та храмів Божих. За його благословенням і допомогою збудований був жіночий монастир в Печениках, що був уфундований Марією Сулимовою, вдовою по стародубському полковнику.

Але чи не найбільшу увагу приділяв св. Феодосій духовним школам, що були в Чернігові, бо освіту для духовенства він вважав одним з найважливіших засобів благодійного впливу на паству. З тією метою св. Феодосій запросив на вчителів до цих шкіл кількох вчених Київських ченців, серед яких відзначався Іоан Максимович, пізніший митрополит Тобольський, що був канонізований в 1715 році⁶².

В основу взаємовідносин з людьми св. Феодосій клав почуття дійсної справедливості, що він вважав однією з найперших і найбільш практичних чеснот для себе й для підлеглого йому духовенства. В багатьох спірних і не зовсім ясних справах він без вагання ставав на стороні покривдених. Так, напр., керуючись почуттям справедливості та маючи глибоку пошану до сану священика, св. Феодосій мужньо виступає в обороні священика с. Оботова, на якого запалав гнівом видатнийельможа того часу військовий товариш Іван Забіла. Св. Феодосій в своєму листі до загаданого Забіли рішуче нагадує йому, що нікому невільно «відрішати», звільнити від місця служби священика без духовного на те суду.

Агафія Рославець, донька Стародубського полковника Петра Рославця, поскаржилася св. Феодосію що її брат ієромонах Самуїл, після смерті батьків забрав увесь їх маєток і передав на монастир в м. Почепі ще тоді, як Агафія була малолітньою. Св. Феодосій,

не зважаючи на свої турботи про монастирі, наказав братії новозаложеного монастиря в м. Почепі негайно віддати скривдженій жінці принадлежну їй частину батьківського маєтку, хоч це й було зі шкодою для згаданого монастиря. Подібних випадків, де почуття справедливості було понад все, агіографи св. Феодосія наводять дуже багато⁶³.

Та й у інших справах, він завжди проявляв справжню любов до близких. Підлегле йому духовенство в лиці св. Феодосія знаходило скорого заступника й оборонця. Таким само ревним оборонцем і заступником був він і для всіх вірних, що його допомоги та заступництва потребували. Ця готовність прийти з допомогою людям стимулювала всю діяльність св. Феодосія. А особливо цієї допомоги постійно потребували православні люди на Правобережній Україні, що після Андрушівського миру в 1667 році та підступної змови Москви з Польщею, знов опинилися під владою останньої.

Визначався св. Феодосій й відважною обороною Православної Віри перед наступом агресивного католицтва, а також не в меншій мірі і своєї, по тодішній номенклатурі, руської народності перед постійними зазіханнями поляків. Не зважаючи на змінені державні умовини, поляки не залишали своєї шкідливої діяльності і через своїх емісарів впливали на українську людність Лівобережжя в бажаному для себе напрямку. Внаслідок цієї шкідливої діяльності, що мала добре підґрунтя в аргантності москвинів, серед українців Лівобережжя, знаходилося багато таких, які вже цілком забули давні кривди й утиски від поляків і вже готові були знов повернутися під владу Польщі. Ці прояви в українському народі не залишились поза увагою св. Феодосія. Він з почуттям правдивої любові до своїх земляків стримував їх розважливим архіпастирським словом від непродуманих виступів, які могли спричинитися до болючих потрясень. Будучи сам родом з Правобережної України, св. Феодосій ще в своїй юності немало натерпівся від поляків, від яких остерігав і свою паству. Звідси й виникла легенда про московофільтро св. Феодосія, яка ще згадується й тепер в працях сучасних католицьких дослідників, причому, забувається його дружба з видатними патріотами України, такими, як Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Лазар Баранович та іншими.

Віруючі люди з відчіністю сприймали його добре поради та віддавали йому справжню пошану як подвижникові, постникові та широму молитовному заступникові за свій народ. Про його святе життя широко розійшлася слава. Його широко поважали великі сини українського народу гетьмани Петро Дорошенко та Іван Мазепа, духовенство та побожні вірні його єпархії. Про нього, по думці одного церковного письменника, найкраще можна було сказати тільки словами св. Письма, що він дійсно «бі світильник горя і світі» (Ін. 5, 35). «Страж церкви невиспучий, благонадійний молитвеник

і заступник перед Богом за рідну землю, вірний будівничий в Божому домі й оборонець сиріт і пригнічених»⁶⁴.

XIII.

Та недовго світив цей винятковий світильник у Церкві Христо-вій; Господь покликав його до сонма святих Церкви Небесної, що й сталося дня 5 лютого 1696 р. Щиро оплаканий своєю паствою, св. Феодосій був похований під склепінням древнього Борисо-Глібського собору в Чернігові. Дбаючи за свою улюблenu паству в часі свого земного життя, св. Феодосій і по своїому блаженному упокоєнні не залишав її. Багатьом він являвся у сонних видіннях та давав спасені настанови, що, по Божій милості, допомагали цим людям у їх житті⁶⁵. Нетлінні мощі Святого стали місцем гарячих молитов віруючих людей та місцем чудесних зцілень для багатьох. Згідно з твердженням його агіографів, годі розповісти про безліч чудес, що творилися при його мощах, хоч про багато чудес вони, особливо Ханенко Й прот. Платонов, розповіли у свій час найдо-кладніше в Чернігівських Єпархіальних Ізвестіях за 1863 і 1888 рр.⁶⁶.

Отже віруючі народні маси глибоко шанували пам'ять св. Феодосія й вірили в його святість та силу заступництва перед Господом Богом. «Зараз по упокоєнні в 1896 році, пише в своїй Українській-Патрології митрополит Іларіон Огієнко, чернігівське громадянство багато раз просило св. Синод про офіційну канонізацію Святителя Феодосія, але царський уряд не давав на це своєї згоди»⁶⁷. І в іншій своїй праці: «Канонізація святих», митрополит Іларіон повторює цю думку, що Церква й народ багато разів просили про Канонізування, хоч непереривно творилися чуда від мощів св. Феодосія — московська влада відмовляла. Постає питання: в чому ж річ? Митрополит Іларіон дає ясну відповідь: «...дуже трудно було канонізувати Святих, особливо коли вони були українського походження»⁶⁸. А що до св. Феодосія, то треба було враховувати й ту важливу обставину, що в архівах «Тайного приказу» безсумнівно зберігалися акти про видатних людей України, ющо св. Феодосію, хоч і по упокоєнні, пригадали йому ширу приязнь, яка була у нього з гетьманом Дорошенком та гетьманом Мазепою. Щойно рівно через 200 років після упокоєння у вересні 1896 року в м. Чернігові відбулося довгоочікуване урочисте всенародне прославлення св. Феодосія.

Для віруючих людей України це було велике духовне свято й виявлення Божого милосердя. З того часу мощі св. Феодосія стали великою святынею не тільки землі чернігівської, але й всієї боголюбивої України.

Після насильтницького захоплення влади на Україні безбожно-комуністичними змовниками та узурпаторського потоптання ними всенародних святощів, сатанинська рука досягла й до мощів св. Феодосія, які були віддані для всебічного, мовляв наукового, дослідження комісії, що в догоду червоним узурпаторам конче мала довести їх тлінність.

Але ця комісія не спроможна була заперечити їх очевидну нетліність, пояснивши це явне чудо «спеціальним хімічним складником чернігівського ґруту»⁶⁹. Після того, мощі св. Феодосія, як подає автор статті про св. Феодосія в річникові «Православний Путь» ігумен Антоній з йому відомих джерел, були потасмоно й по-злодійському вивезені з Чернігова невідомо куди.

Таким чином, з допусту Божого, вірюочим людям і Св. Церкві заподіялася велика кривда. Але ми глибоко впевнені, що ця кривда не буде вічною, та що слава св. Феодосія силою Божою буде відновлена в славному княжому місті Чернігові та по всій відродженій Україні.

ПРИМІТКИ

¹ Архієп. Філарет Гумілевський. Житія Святих, ст. 52.

² Там же, стор. 54.

³ Є. Онацький. Українська Мала Енциклопедія, стор. 1997.

⁴ М. Аркас. Історія України, стор. 271.

⁵ Там же, стор. 273.

⁶ Там же, стор. 287.

⁷ Архієп. Філарет Гумілевський. Житія Святих, стор. 55.

⁸ Там же, стор. 56.

⁹ М. Петров. Київська Академія, Записки Укр. Академії Наук, стор. 4.

¹⁰ Іван Холмський. Історія України, стор. 202.

¹¹ Там же, стор. 203.

¹² Н. Єсипов. Святитель і Чудотворець Архієп. Феодосій Углицький, стор. 20.

¹³ Там же, стор. 16.

¹⁴ Там же, стор. 20.

¹⁵ Іван Холмський. Історія України, стор. 207.

¹⁶ Там же, стор. 232.

¹⁷ Архієп. І. Огієнко. Українська Церква, т. II, стор. 42.

¹⁸ Там же, стор. 46.

¹⁹ Н. Єсипов. Святитель і Чудотворець Архієп. Феодосій Углицький, стор. 21.

²⁰ Архієп. Філарет Гумілевський. Житія Святих, стор. 57.

²¹ Архієп. І. Огієнко. Українська Церква, т. II, стор. 44, 45.

²² Архієп. Філарет Гумілевський. Житія Святих, стор. 62, 63.

²³ Там же, стор. 65.

²⁴ В. Модзалевський. Перший Підскарбій Роман Ракушка, Записки Укр. Академії Наук, стор. 18.

²⁵ Архієп. Філарет Гумілевський. Житія Святих, стор. 65.

²⁶ Там же, стор. 66.

²⁷ Там же, стор. 68.

²⁸ Н. Єсипов. Святитель і Чудотворець Архієп. Феодосій Углицький, стор. 44, 45.

- ²⁹ Западная Русь в борьбе за Веру и Народность, стор. 25.
- ³⁰ Н. Єсипов. Святитель і Чудотворець Архієп. Феодосій Углицький, стор. 323.
- ³¹ Там же, стор. 324.
- ³² І. Власовський. Нарис Історії Української Православної Церкви, т. II, стор. 334, 335.
- ³³ Архієп. І. Огієнко. Українська Церква, т. II, стор. 63.
- ³⁴ Там же, стор. 64.
- ³⁵ Там же, стор. 67.
- ³⁶ Там же, стор. 68—70.
- ³⁷ Архієп. Філарет Гумілевський. Житія Святих, стор. 74, 75.
- ³⁸ О. Огоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба, стор. 131.
- ³⁹ Н. Єсипов. Святитель і Чудотворець Архієп. Феодосій Углицький, стор. 326, 336.
- ⁴⁰ Там же, стор. 52.
- ⁴¹ Архієп. І. Огієнко. Українська Церква, т. II, стор. 79.
- ⁴² Архієп. Філарет Гумілевський. Житія Святих, стор. 80.
- ⁴³ Там же, стор. 81.
- ⁴⁴ Там же, стор. 81, 82.
- ⁴⁵ Н. Єсипов. Святитель і Чудотворець Архієп. Феодосій Углицький, стор. 54.
- ⁴⁶ Там же, стор. 58.
- ⁴⁷ Там же, стор. 59.
- ⁴⁸ Гр. Миркович. О времени пресуществления с. Даров, стор. 208.
- ⁴⁹ Там же, стор. 209.
- ⁵⁰ Там же, стор. 209.
- ⁵¹ О. Лотоцький. Автокефалія, т. II, стор. 397.
- ⁵² Гр. Миркович. О времени пресуществления с. Даров, стор. 209.
- ⁵³ Там же, стор. 210—226.
- ⁵⁴ Н. Єсипов. Святитель і Чудотворець Архієп. Феодосій Углицький, стор. 60.
- ⁵⁵ Ігумен Антоній. Святитель Феодосий Архієп. Чернігівський, Православний Путь, стор. 12.
- ⁵⁶ Н. Єсипов. Святитель і Чудотворець Архієп. Феодосій Углицький, стор. 70, 71.
- ⁵⁷ Там же, стор. 69.
- ⁵⁸ Там же, стор. 72.
- ⁵⁹ Там же, стор. 75.
- ⁶⁰ Там же, стор. 79.
- ⁶¹ Там же, стор. 82, 83, 86.
- ⁶² Там же, стор. 91.
- ⁶³ Архієп. Філарет Гумілевський. Житія Святих, стор. 115.
- ⁶⁴ Е. Поселянин. Полное собрание Святых Православной Церкви, стор. 20.
- ⁶⁵ Архієп. Філарет Гумілевський. Житія Святих, стор. 120.
- ⁶⁶ Там же, стор. 456.
- ⁶⁷ Митроп. Іларіон Огієнко. Українська Патрологія, стор. 94.
- ⁶⁸ Митроп. Іларіон Огієнко. Канонізація Святих, стор. 52.
- ⁶⁹ Православный Путь, 1951 рік, стор. 18.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архієп. *Філарет Гумілевський*. Житія Святих. СПб., 1900.
2. Н. Есілов. Святитель и Чудотворец Архиепископ Черниговский Феодосий Углицкий. СПб., 1897.
3. Е. Поселянин. Полное собрание Житий Святых Православной Греко-Российской Церкви. СПб., 1908.
4. Игумен Антоний. Святитель Феодосий Архиепископ Черниговский, «Православний Путь». Джорданвіл, 1951.
5. Архієп. Др. *Іларіон Огієнко*. Українська Церква, т. II. Прага, 1959.
6. Митрополит *Іларіон*. Канонізація Святих в Українській Церкві. Вінниця, 1965.
7. Митрополит *Іларіон*. Українська Патрологія. Вінниця, 1965.
8. О. Лотоцький. Автокефалія, т. II. Варшава, 1938.
9. В. Модзалевський. Перший військовий підскарбій (1663—1669) Роман Ракуша. Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Київ, 1919.
10. І. Власовський. Нарис Історії Української Православної Церкви. Бавид Брук, 1956.
11. Іван Холмський. Історія України. Мюнхен, 1949.
12. М. Аркас. Історія України. Київ—Лейпциг, 1920.
13. Олександер Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, 1960.
14. Наталія Полонська-Василенко. Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен, 1964.
15. Западная Русь в борьбе за веру и народность. Київ, 1905.
16. А. Карташев. Очерки по Истории Русской Церкви, т. II. Париж, 1959.
17. Гр. Миркович. О времени пресуществления св. Даров. Вильна, 1886.
18. Протоієп. М. Помазанский. Причтение к лицу святых в Православной Церкви. «Православный Путь». Джорданвіл, 1965.
19. Є. Онацький. Українська Мала Енциклопедія. Буснос-Айрес, 1959.
20. Православный Богословский Енциклопедический Словарь, т. II. СПб., 1912.
21. Прот. А. Дублянський. Українські Святі. Мюнхен, 1964.
22. Григор Лужницький. Українська Церква між Сходом і Заходом: Філадельфія, 1954.